

HEIKKI PAASONEN VE CSUVAS SZÓJEGYZÉK'TE ETİMOLOJİ*

VİLDAN ÇAKMAK**

Öz: *Csuvas Szójegyzék*, Heikki Paasonen tarafından ilk kez parçalar hâlinde *Nyelvtudományi Közlemények* dergisinin 37. ve 38. sayılarının ekler bölümü olarak yayımlanmış bir Çuvaşça sözlüktür. Sözlük daha sonra bu parçaların birleştirilmesiyle 1908 yılında tek parça hâlinde yayımlanmıştır. 1950 yılında ise sözlüğün Türk Dil Kurumu tarafından yapılan çevirisi ve 1974 yılında da András Róna-Tas'ın eklediği bir ön sözle tıpkıbasımı yayımlanmıştır. *Csuvas Szójegyzék*, H. Paasonen'in alan gezilerinin bir ürünü olduğundan Çuvaşçanın ağız bilimi için çok önemli bir malzeme sunar. Bunun yanı sıra Çuvaş folklor metinlerinden birçoğunu içermesi, sözcüklerin çoğunlukla ayrıntılı biçimde tanımlanması gibi birçok açıdan da bu sözlük önem arz etmektedir. Paasonen, sözlüğündeki çoğu sözcüğün etimolojisi hakkında da bilgi vermeye çalışmıştır. Bu açıdan sözlük, kısmen etimolojik olarak da kullanılabilir. Paasonen'in sözlüğünde sözcüklerin etimolojileriyle ilgili bilgiler verirken kullandığı yöntem; sözcük yabancı kökenliyse kaynak biçimin gösterilmesi, eğer sözcük Türkçe açıklanabiliyorsa Türk dillerindeki denklıklarının sıralanması ve türev sözcüklerin kök sözcüğün altında girintili olarak verilmesi şeklindedir. Ancak sözlükte, sözcüklerin etimolojilerini göstermek için başka yöntemler de uygulanmıştır. Dönemin kaynak kısıtlılığına rağmen *Csuvas Szójegyzék*'te yer alan etimolojilerin çoğu bugün hâlâ geçerlidir. Bu nedenle sözlükte verilen etimolojik bilgiler oldukça önemlidir. Bu çalışmada Paasonen'in *Csuvas Szójegyzék*'te sözcüklerin etimolojilerini gösterirken ne gibi yöntemler kullandığı üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Heikki Paasonen, *Csuvas Szójegyzék*, sözlük, etimoloji.

HEIKKI PAASONEN AND ETYMOLOGY IN CSUVAS SZÓJEGYZÉK

ABSTRACT: *Csuvas Szójegyzék* is a Chuvash dictionary first published in parts by Heikki Paasonen as an appendix to issues 37 and 38 of *Nyelvtudományi Közlemények*. The dictionary was later published as a single work in 1908 by combining these parts. In 1950, a translation of the dictionary was published by the Turkish Language

* Bu çalışma, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Doktora programında, Prof. Dr. Emine Yılmaz danışmanlığında tamamlanmış olan *Heikki Paasonen'in Csuvas Szójegyzék Adlı Sözlüğü Üzerine Sözlük Bilimsel ve Köken Bilimsel Bir İnceleme* adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr., vldn.ckmk@hotmail.com, ORCID 0000-0003-3042-9775.

(Yazının Geliş Tarihi/Received Date: 13.10.2024, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 10.12.2024)

Doi:10.47089/iuad.1566325

Association, and in 1974 a facsimile edition was published with a preface by András Róna-Tas. Since *Csuvas Szójegyzék* is the product of H. Paasonen's field trips, it provides very important material for the dialectology of Chuvash. In addition, the dictionary is important in many ways, such as the fact that it contains many of the Chuvash folklore texts and that Chuvash words in it are often defined in detail. Paasonen has also tried to provide information about the etymology of most of the words in his dictionary. In this respect, the dictionary can also be used partly etymologically. The method Paasonen uses in his dictionary when giving information about the etymology of words is to show the source form if the word is of foreign origin, to list the equivalents in Turkish languages if the word can be explained in Turkish, and to indent the derivative words under the root word. However, other methods were also used in the dictionary to show the etymology of words. Despite the resource limitations of the period, most of the etymologies in *Csuvas Szójegyzék* are still valid today. Therefore, the etymological information provided in the dictionary is very important. This study will focus on the methods Paasonen used to show the etymologies of words in *Csuvas Szójegyzék*.

Key Words: Heikki Paasonen, *Csuvas Szójegyzék*, dictionary, etymology.

Giriş

Csuvas Szójegyzék [Çuvaşça Sözcük Listesi]; Heikki Paasonen tarafından ilk olarak 1907 ve 1908 yıllarında *Nyelvtudományi Közlemények* dergisinin 37. ve 38. sayılarında ekler bölümü olarak parçalar hâlinde; daha sonra bu parçaların birleştirilip yeniden dizilmesiyle 1908 yılında tek parça hâlinde yayımlanan bir Çuvaşça sözlüktür. Sözlüğün malzemesinin büyük bir kısmı, Paasonen tarafından alan gezilerinde bizzat kaydedilmiştir. Paasonen; 1900 yılı başlarında Anatri ağzını Samara'nın Buguruslan ilçesinin kuzeybatı kesimindeki Novoye Yakuşkino ve diğer komşu köylerde inceleme fırsatı bulmuş, buradan çok sayıda sözlük malzemesiyle folklor ürünü toplamıştır. Bundan bir buçuk yıl sonra Spassk bölgesinde de yine Anatri ağzına bağlı ancak ondan ünlüler bakımından biraz farklılık gösteren bir ağzı konuşan Çuvaşlar arasında bulunarak buradan da veri toplamıştır (Paasonen, 1908:iii). Paasonen'in toplamış olduğu bu veriler; *Csuvas Szójegyzék*'in temelini oluşturmuştur.

Csuvas Szójegyzék'in Türkoloji ve Altayistik açısından önemi, sözlüğün malzemesinin alan gezilerinde elde edilmiş olmasından gelmektedir. Sözlükte Çuvaşça madde başları, çoğunlukla Macarca ve Almanca daha az sıklıkta da Rusça karşılanmıştır. Bu tanımlar bazen oldukça ayrıntılı olarak verilmiş ve Çuvaş folkloruna dair önemli ayrıntıları okuyucuya sunmuştur. Bununla birlikte Paasonen, hem sözcüklerin farklı değişimleri hem de farklı anlamları konusunda yalnızca alan gezilerine bağlı kalmamış, dönemin diğer Çuvaşça kaynaklarıyla eserini zenginleştirmiştir. Bu nedenle bir sözcüğün farklı değişimlerini veya farklı anlamlarını da bu sözlükten takip edebilmekteyiz. Sözlükte sözcüklerin anlamlarını bir bağlam içerisinde göstermek için verilen örneklerin çoğunlukla atasözü, bilmece, masal gibi folklor ürünlerinden olması da oldukça önemlidir. Yine sözlüğün malzemesinin alan derlemelerine dayanması sebebiyle sözlükteki

veriler, hem Çuvaşçanın ağız bilimi açısından hem de günümüzde belki de çoktan unutulmuş, artık kullanılmayan sözcükleri kaydetmiş olması açısından önem taşımaktadır.

Tüm bunlara ek olarak *Csuvas Szójegyzék*, dönemi düşünüldüğünde çok ciddi etimolojik veriler sunmaktadır. Sözlüğün yayımlanma tarihi olan 1908’de hem Çuvaşçanın hem de Genel Türkçenin kaynakları oldukça sınırlıdır. Çuvaşça sözcüklerle köken olarak ilişkili gördüğü, başta Tatarca olmak üzere diğer Türk dilleri ve Türk dillerinin tarihsel dönemlerinden sözcükler için Paasonen’in kullanabileceği derli toplu neredeyse tek kaynak, W. Radloff’un *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*(1893-1911) adlı dört ciltlik sözlüğüydü. L. Z. Budagov’un *Sravnitel’nyy slovar’ turetsko-tatarskih’nareçiy, so vkladyeniem ‘upotrebitel’neysih’ slov’ arabskih’ i persidskih’ i s’nerevodom’ na ruskiy yazık*’(1869-1871) adlı sözlüğünde de bazı Türk dillerindeki denklikler verilmiş olsa da hem Radloff’ta hem de Budagov’da Çuvaşça veri yoktur.

Paasonen’in de sözlüğünde faydalandığı, N. İ. Aşmarin’in *Materiali dlya issledovaniya çuvaşskago yazıka* (1898), *Bolgarı i çuvaşı* (1902) adlı çalışmalarında bazı Çuvaşça sözcüklerin etimolojilerine dair bilgiler yer almaktadır. Z. Gombocz’un *Csuvas Szójegyzék* (1906) ve N. İ. Zolotnitskiy’in *Kornevoy çuvaşsko-russkiy slovar’, sravnennyy s’ yazıkami i nareçiyami raznih’ narodov’ tyurksogo, finskago i drugih’ plemen’* (1875) adlı sözlüklerinde ise Çuvaşça sözcüklerle ilişkili görülen diğer Türkçe denkliklere yer verilir. Ek olarak N. İ. Zolotnitskiy’in çalışmasında sözlük bölümünden sonraki kısımlarda bazı sözcüklerin etimolojisi üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulur. V. Grønbech’in *Forstudier Til Tyrkisk Lydhistorie* (1902) adlı çalışmasında da bazı Çuvaşça sözcüklerle ilgili etimoloji denemeleri bulunur. Ancak bunların tümü kısmen etimolojik olarak kullanılabilecek çalışmalardır ve özellikle Zolotnitskiy ile Gombocz’un sözlükleri, Paasonen’in sözlüğüyle kıyaslandığında oldukça eksiktir. *Csuvas Szójegyzék*’te kullanılmış tüm diğer kaynaklar, etimolojik bir veri sunmayan ve yalnızca Paasonen’in Çuvaşça sözcüklerin etimolojilerini açıklarken Türk dillerinden bir denkliğin veya sözcük Arapça ya da Farsçaysa bunun anlamı ve biçiminin tanınması için kullanılan kaynaklardır.

Paasonen, bu kadar kısıtlı kaynaklarla ortaya koymuş olduğu sözlüğünde Çuvaşça sözcüklerin diğer Türk dillerindeki denkliklerini oldukça başarılı bir biçimde göstermiş, birleşik yapıları bazı sözcüklerin etimolojilerini de aynı şekilde doğru açıklamıştır. A. Róna-Tas’ın sözlüğün etimolojik araştırmalar için önemi üzerine söyledikleri şu şekilde Türkçeye aktarılabilir:

“Paasonen’in sözcük listesi, Çuvaş ağız bilimi açısından taşıdığı değerini yanı sıra etimolojik araştırmalar için de oldukça öğreticidir. Çoğu durumda Paasonen, Kazan Tatarcası veya Mişer Tatarcası denkliklere atıfta bulunur ve diğer Türk dillerinden ilişkili veya ilişkili olduğu düşünülen çok sayıda sözcüğe işaret eder. Bazı durumlarda, sözcüğün olası Arapça veya Farsça orijinaline de atıfta bulunur. Etimolojilerinin çoğu bugün için de geçerlidir ve sözcük malzemesi Yegorov’un etimolojik sözlüğünden

(Etimolojiçeşkiy slovar' çuvaşskogo yazıka, Çeboksarı 1964 s. 356) daha zengin olduğu için -bazı yerlerde etimolojik açıklamalarının Yegorov'unkinden daha doğru olmasının yanı sıra- Paasonen'in çalışması Çuvaşça etimoloji araştırmaları için de bir referans kitabı olmaya devam etmektedir." (Róna-Tas, 1974:4^x)

Csuvas Szójegyzék, hem Genel Türkçe hem de Çuvaşça için her türlü kaynağın zengin olduğu dönemlerde ortaya konan V. G. Yegorov'un *Etimolojiçeşkiy slovar' çuvaşskogo yazıka* (1964) ve M. R. Fedotov'un *Etimolojiçeşkiy slovar' çuvaşskogo yazıka I-II* (1996) adlı etimolojik sözlükleriyle kıyaslandığında çok büyük bir eksiklik taşımaz. Adı geçen bu iki kaynakla *Csuvas Szójegyzék* arasındaki temel farklılığın yalnızca Çuvaşçadaki Fin-Ugor kökenli sözcüklerin etimolojilerinin eksikliği olduğunu söyleyebiliriz. Paasonen, Çuvaşçanın söz varlığındaki Fin-Ugor kökenli sözcükler hakkında yeni bazı veriler fark etmiş, ancak bu yabancı etkinin daha kapsamlı ve ayrıntılı bir araştırmaya ihtiyacı olduğundan bu etimolojileri çalışmasında tamamen göz ardı etmiştir (Paasonen, 1908: v). "Die türkischen Lehnwörter im Mordwinischen" (1897), "Über die türkischen lehnwörter im ostjakischen" (1902), "Votyák-török szóegyztetések" (1902), "A magyar nyelv régi török jövevényyszavai" (1913) gibi çalışmalarıyla Fin-Ugor dillerindeki Türkçe kopyaları oldukça başarılı bir şekilde gösteren ve çok iyi bir Fin-Ugor dilleri araştırmacısı olan Paasonen'in Çuvaşçadaki Fin-Ugor kökenli ödünç sözcükleri tespit edememiş olması düşünülemez.

Esasen Paasonen'in köken bilimsel açıdan hiçbir bilgi vermediği durumlarda bile bu sözcüklerin etimolojilerine dair bir çıkarım yapmak mümkündür. Bu durum, bir denklik verilmeyen sözcüklerin kökenlerini, Fin-Ugor dillerinde aramamız gerektiğine dair çok ciddi bir ipucudur. Buna paralel bir biçimde *Csuvas Szójegyzék*'tekökenine dair hiçbir bilgi verilmeyen sözcüklerin çoğunlukla Fin-Ugor dillerinden ödünçlenmiş olduklarını tespit ettik.

Sözlük ilk olarak *Nyelvtudományi Közlemények* dergisinde 1907 ve 1908 yılları arasında parçalar hâlinde yayımlandığı için Paasonen, derginin son parçasına *Pótlék Az Etymologiai Részhez* [Etimoloji Kısımlarına Ek] başlıklı bölümü koymuştur. Burada iki sayfalık 34 etimoloji eklemesi bulunmaktadır. Paasonen, bu kısımda ilk olarak etimolojik ekleme yapılan sözcüğün geçtiği sayfayı ve hangi sözcük olduğunu belirtmiş, ardından sözlük içinde kullandığı formata uygun olarak etimolojik eklemesini yapmıştır.

Bilindiği gibi *Csuvas Szójegyzék*, 1950 yılında Türk Dil Kurumu tarafından Türkçeye çevrilerek yayımlanmıştır. Bu çeviride Paasonen'in etimolojilerine ekleme yapılmamıştır. Yalnızca bir yerde *Csuvas Szójegyzék*'teki *çü* maddesiyle (bk. Paasonen, 1908:54) ilgili aşağıdaki görselde verilen çevirmen notu bulunmaktadır:

hü, Sp. id.; Uçebn. һүвә, hüm (elbisede) koyun [krş. Kaz. R. kuyən, Şor R. koyən, Osm. R. koyun; Radlof II, 527. koydә* şeklinde müracaat ediniz].
 bu kelime Radlofta şu şekilde kaydedilmiştir: kojın (Şor koyın+ı) = koin, koidi „etek, kucak“ Bu koydı kelimesini Radlof alfabetik sırasında göstermemiştir. Bu kelimeyi Osmanlıca koy ile karşılaştırırsak (koy+dı yani koy-nu) 'dan teşekkül ettiği hatıra gelir (Çevirenin notu).

(Paasonen, 1950: 51).

Sözlüğün Türk Dil Kurumu tarafından yapılan bu çevirisindeki birçok eksik ve hata, örneğin kısaltmaların eksik veya hatalı verilmesinden ya da alfabetik dizilimin değiştirilmesinden kaynaklanan sorunlar, sözlüğün orijinalinde bir sözcüğün etimolojisine ışık tutan çoğu noktanın atlanmasına yol açmıştır. Bu nedenle bu çalışmada Paasonen'in *Csuvas Szójegyzék*'te sözcüklerin etimolojilerini göstermek için kullandığı yöntemler üzerinde durulacaktır.

1. H. Paasonen'in *Csuvas Szójegyzék*'teki Köken Bilgisi Denemelerinde İzlediği Yöntem

Paasonen'in *Csuvas Szójegyzék*'te sözcüklerin kökenlerine dair bilgi vermede izlediği yöntem, ön söz kısmında kısaca belirtilir. Bu kısmın tarafımızca yapılan çevirisi şu şekildedir:

“Türevlerin de sıralandığı, kök sözcükler için, çoğunlukla bunların Kazan Tatarcası ve Mişer Tatarcası karşılıkları da verilmiştir; eğer sözcük Tatarcada bilinmiyorsa veya Tatarcada bulunuyor olsa da çoğu kez başka bir Türk diline de çokça atıfta bulundum. Böylece daha sonraki Tatar etkisini ayırmadan sadece Çuvaşçanın Türkçe kökenli söz varlığını ortaya koymak istedim. Farsça ve Arapça kökenli sözcükler için -çoğunlukla Zenker'e göre- bunların Farsça ve Arapça biçimlerini de aktardım; bazen, özellikle de söz konusu sözcüğün bu türden bir kökeni varsa daha eski Çuvaşça veya Tatarca sözlüklerde zaten belirtilmişse, sadece per. (=Farsça) veya ar. (=Arapça) kısaltmalarını kullandım. Rusça kökenli sözcükler söz konusu olduğunda Rusça biçime ek olarak, eğer söz konusu olan yabancı kökenli sözcük bu dilde de biliniyorsa, karşılık gelen Kazan Tatar biçimi de kaydedilmiştir. Bir sözcüğün doğrudan doğruya Rusçadan mı yoksa Tatarca aracılığıyla mı Çuvaşçaya geçtiğine karar vermek her zaman kolay değildir. Bilindiği üzere Çuvaşçada bazı Fin-Ugor kökenli sözcükler de bulunmaktadır. Bu türden yeni bazı veriler fark ettiğimi düşünsem de bu yabancı etkinin daha kapsamlı ve ayrıntılı bir araştırmaya ihtiyacı olduğundan bu etimolojileri burada tamamen göz ardı ettim. Söz konusu sözcüğün Kazan Tatarcasında da bulunduğu birkaç durumda tanık olarak gösterilen Tatarca sözcüğün önüne = işaretini koydum” (Paasonen, 1908: v).

Ancak esasen *Csuvas Szójegyzék*'te sözcüklerin etimolojilerinin gösteriminde başka yöntemler de kullanılmıştır. Bu yöntemler, aşağıda maddeler hâlinde ele alınacak ve sözlük içerisinde örneklerle gösterilecektir.

1.1. Ödünç Sözcüklerin Gösterimi

Csuvas Szójegyzék'te Çuvaşçadaki Fin-Ugor kökenli ödünç sözcükler, Paasonen'in ön sözde de belirttiği gibi, gösterilmemiştir. Bunun sebebi araştırmacının bu konu hakkında daha ayrıntılı bir inceleme yapmak istemesi ve tutarlılık olması adına bu türden ödünçlemelerin hiçbirini sözlüğünde göstermemiş olmasıdır. Ancak yukarıda da ifade ettiğimiz üzere sözlükte kökeni hakkında hiçbir bilgi verilmeyen Çuvaşça sözcüklerin Fin-Ugor dillerinden birer ödünçleme olduğu sonraki yıllarda yapılan çalışmalarda ortaya konmuştur. Bu nedenle *Csuvas Szójegyzék*'te eğer bir sözcüğün etimolojisine dair hiçbir bilgi yoksa bu o sözcüğün Fin-Ugor kökenli bir sözcük olabileceğine dair bir ip ucutur. Örneğin aşağıda verilen “püsküllü, kesif, yoğun, sık, sık yapraklı, gür yapraklı” anlamındaki *līs* sözcüğünün etimolojisi hakkında bir bilgi verilmemiştir. Ancak bu sözcüğün Fin-Ugor kökenli olduğu, Fedotov tarafından ortaya konmuştur: Çuv. *лӓc*[*līs*] < Mar. *лӓcь* “iğne yaprak”/Udm. *лыс* “iğne yaprak”/Komi. *лыс* “iğne yaprak” (Fedotov, 1990: 308).

lās bojtos, sūrú, dúslombú | buschig, dicht. dicht belaubt.

(Paasonen, 1908: 83).

Bilindiği gibi Çuvaşçanın söz varlığında Genel Türkçeden (ve genellikle Tatarca veya Başkurtça üzerinden) ödünçlemeler de bulunmaktadır. Ayrıca bazı Arapça, Farsça ya da Rusça sözcükler de Çuvaşçaya Genel Türkçe üzerinden geçmiştir. Ancak Paasonen, sözlüğünde bunları ayrıca belirtmemiştir. Bu durum, Paasonen'in bir yöntem tercihidir. Ön sözde belirttiği üzere çoğunlukla sözcüklerin Kazan Tatarcası ve Mişer Tatarcası karşılıklarını da vermiş; ayrıca çoğu kez başka bir Türk diline de atıfta bulunmuştur. Böylece Çuvaşçanın Türkçe kökenli söz varlığını ortaya koymak istemiştir (1908: v). Nitekim Çuvaşça gibi Tatarca üzerine de alan gezisi yapmış ve kendisi yayımlayamasa da bir sözlük oluşturacak kadar malzeme elde etmiş¹ olan Paasonen'in bu ayrımı yapamamış olması düşünülemez. Araştırmacının kaydettiği Kazan Tatarcası ve Mişer Tatarcası sözcükler; kendisinden sonraki araştırmacılara, Çuvaşçanın söz varlığındaki Genel Türkçe kopyaların tespit edilmesinde yol gösterici olmuştur. Nijniy-Novgorod vilâyeti Sergaç kazasındaki ve Samara vilâyeti, Bügülme kazasının batı tarafında oturan Mişer Tatarlarının ağzından kaydederek *Csuvas Szójegyzék*'te sırasıyla *misN.* ve *misBug.* kısaltmalarıyla verdiği sözcükler; N. Poppe'nin “Die türkischen Lehnwörter im Tschuwassischen” (1927) adlı ünlü makalesinin temelini oluşturmuştur (bk. Poppe, 1927:153-154). M. Räsänen de

¹Paasonen'in alan gezileriyle derlediği Tatarca diyalekt malzemesi, I. Kecskeméti tarafından 1965'te yayımlanmıştır: Paasonen, H. (1965). H. Paasonen's Tatarisches Dialektwörterverzeichnis (Herausgegeben: I. Kecskeméti). *JSFOu*, 663.

Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen (1969) adlı etimolojik sözlüğünde Paasonen'in Tatarlar arasında bulunarak derlediği diyalektolojik malzemenin sözlüğü olarak I. Kecskeméti tarafından 1965'te yayımlanan *H. Paasonen's Tatarisches Dialektwörterverzeichnis* adlı çalışmanın Mişer Tatarcası örneklerini alıntılanmış ve böylece Çuvaşçanın söz varlığındaki Tatarca kopyaları göstermiştir (bk. Räsänen, 1969:XII). Ayrıca *Csuvas Szójegyzék*'teki hem de *H. Paasonen's Tatarisches Dialektwörterverzeichnis*'teki Tatarca malzeme B. Scherner'e de *Arabische und neupersische Lehnwörter im Tschuwaschischen Versuch einer Chronologie ihrer Lautveränderungen* (1977) adlı çalışmasında kaynaklık etmiştir (bk. Scherner, 1977:XX). Bu örnekler çoğaltılabilir.

Csuvas Szójegyzék'te Çuvaşçadaki Arapça, Farsça veya Rusça kökenli ödünçlemeler gösterilmiştir.

1.1.1. Arapça veya Farsça Kökenli Ödünç Sözcüklerin Gösterimi

Sözlükte Çuvaşçanın söz varlığındaki Arapça ve Farsça ödünçlemelerin, bu iki kaynak dildeki biçimleri, genellikle J. T. Zenker'in *Dictionnaire Turc-Arabe-Persan* (1866-1876) adlı iki ciltlik sözlüğünden tanıklanmıştır. < ar. işaretlemesiyle gösterilen bu sözcükler, ödünçleme olsa da çoğu kez diğer Türk dillerindeki biçimleri de verilir. Örneğin aşağıdaki görselde *lajâḫ* sözcüğünün Osmanlıca, Kırım ağzı ve Tatarca denklileri, W. Radloff'un *Versuch eines Wörterbuchs der Türk-Dialecte* (1893-1911)² adlı sözlüğünden tanıklanarak verilmiştir.

lajâḫ jó | gut; vö. GOMB. [oszm., krm. kazR. *lajâk* passend, angemessen < ar. *lā'ik* würdig, geeignet, tauglich Zenk. 790.]

(Paasonen, 1908: 80).

Buna ek olarak daha az sıklıkta da olsa P. Horn'un *Grundriss der neupersischen Etymologie* (1893) adlı sözlüğüne de Farsçadan ödünçleme olan sözcüklerin Farsça biçimlerinin karşılaştırılması için atıfta bulunulmuştur.

Bazı durumlarda Arapça ve Farsça kökenli bir sözcüğün bu dillerdeki biçimi gösterilmez. Daha eski Çuvaşça veya Tatarca sözlüklerde bu biçimler zaten gösterildiğinden Paasonen bunları sözlüğünde ayrıca göstermeye gerek duymamıştır (Paasonen, 1908: v). Örneğin aşağıda verilen *ḫalə*, *ḫal'* maddesinde

² H. Paasonen, *Csuvas Szójegyzék*'te W. Radloff'un *Versuch eines Wörterbuchs der Türk-Dialecte* (1893-1911) adlı sözlüğünden alıntılanarak verdiği sözcükleri, R. kısaltmasını kullanarak göstermiştir. Bunu yaparken sözcüğün hangi Türk dilinden olduğunu belirten dil adının kısaltmasının hemen sonuna R. kısaltması eklenmiştir. Örneğin kazR. kısaltması, kısaltmanın devamında yer alan sözcüğün Radloff'un adı geçen sözlüğünden alınan Kazan Tatarcası bir sözcük olduğunu ifade eder.

sözcüğün Farsça kökenli olduğu < per. biçiminde işaretlenerek gösterilmiş, buna karşın Farsçadaki kaynak biçimi verilmemiştir.

çalə, çal', Szp. çal' most | jetzt [kazB., kazO., misBug. älä, kirgR. äli < per.]

(Paasonen, 1908: 33).

Örneklerden görüldüğü gibi sözlükte sözcüğün geçtiği dili gösterirken < işareti kullanılmıştır. Ancak zaman zaman sözcüğün Arapça veya Farsça kökeninin bu işaret olmaksızın gösterildiği de olur. Örneğin aşağıdaki görselde verilen “zincir” anlamındaki *şinçir* sözcüğü, bu türden bir örnektir. Bu örnekte Farsça biçimler verilse de < işareti kullanılmamıştır. Ancak < işaretinin bu tip durumlarda bir tercih olarak mı kullanılmadığı yoksa bir dizgi hatasından kaynaklı mı eksik olduğu belli değildir.

sān, b̄zār, Szp. id. láncz, bilincs | kette, fesseln, цѣпъ; vö. GOMB. [per. zenžir, zinžir kette, Zenk. 482.]

(Paasonen, 1908:119).

Sözcüğün ödünçlendiği kaynak dil ve biçim konusunda şüpheli olduğu durumlarda Paasonen, ? işaretini kullanmıştır. Aşağıdaki görselde verilen “keten bezi” anlamındaki *pir* sözcüğü bu yöntemle verilen sözcüklerden olup Arapça *bezz* sözcüğüyle ilişkilendirilmesine karşın şüpheli olduğunu belirtmek için ? işaretiyle gösterilmiştir.

pir, Szp. id. kendervászson | hanfleinwand, холстъ коноплян-ный; vö. GOMB. [kazB. büz eine art baumwollenzeug, altV. pös daба (матерія); полотно; китайка, ur. pös бязь; vö. ? ar. bezz gewebter stoff (im allgemeinen); leinwand, ZENK. 195.

(Paasonen, 1908: 103).

Sözlükte aynı durum için bazen ? işaretine yerine “karşılaştırınız” açılımını ifade eden vö. (<Macarca *vesd össze*) kısaltması kullanılmıştır. Örneğin Paasonen, aşağıdaki görselde verilen ve anlamı da “mucize (?)” olarak verilen *şimlih* sözcüğünün Arapça kökenli *şum* “kötü alamet, uğursuzluk, musibet” (buradan Osmanlıca *şumluk* “uğursuzluk alameti, musibet, şanssızlık”) sözcüğüyle ilişkili olabileceğini düşünerek vö. kısaltmasıyla birlikte Arapça biçime atıfta bulunmuştur. Sözlükte aynı yöntem, Farsça kökenli sözcükler için de uygulanmıştır.

šimlîh csoda (?) | wunder (?); ak š. šabaḫta paras p̄ulat pi-r̄ən! [vö. ar. šum üble vorbedeutung, unseliger einfluss, unheil; šumluk unglückvorbedeutung, unheil, unglück, ZENK. 553].

(Paasonen, 1908: 149).

Paasonen, yukarıda gösterilen yöntemlerle Çuvaşçadaki Arapça veya Farsça kökenli sözcükleri başarılı bir biçimde tespit etmiştir. Ancak bilindiği gibi çoğu

Arapça-Farsça sözcük, Çuvaşçaya doğrudan değil Tatarca üzerinden geçmiştir. B. Scherner’in *Arabische und Neupersische Lehnwörter im Tschuwaschischen Versuch einer Chronologie ihrer Lautveränderungen* (1977) adlı çalışmasında Arapça ve Farsça sözcüklerin Çuvaşçaya geçiş yolu ses tarihleri bağlamında değerlendirilerek başarılı bir biçimde gösterilmiştir. Yukarıdaki örneklerden görüleceği üzere *Csuvas Szójegyzék*’te Paasonen çoğu kez Arapça veya Farsça kökenli sözcüğün Türk dillerindeki biçimlerini de göstermiştir. Ancak söz konusu sözcüğün Çuvaşçaya doğrudan Arapça veya Farsçadan mı yoksa bir Türk dili üzerinden mi geçtiği belirtilmemiştir. Aynı durum sözlükteki Rusça kökenli sözcüklerde de geçerlidir.

1.1.2. Rusça Kökenli Ödünç Sözcüklerin Gösterimi

Paasonen’in Çuvaşçanın söz varlığındaki Rusça ödünçlemeleri gösterirken verdiği Rusça biçim ve anlamları, hangi kaynaktan aldığını göstermemiştir. Ancak sözlüğünde birkaç yerde *DAL* kısaltmasıyla V. I. Dal’ın *Tolkovny slovar’ jivogo velikorusskogo yazıka* (C III-IV) (1882) adlı sözlüğüne atıfta bulunmuştur. Paasonen’in bu durumda verdiği Rusça biçim ve anlamlar, Dal’ın sözlüğüyle karşılaştırıldığında bunların Dal’ın sözlüğünden tanıklandığı görülecektir.

Paasonen’in ön söz bölümünde de belirttiği üzere Çuvaşça bir sözcüğün doğrudan doğruya Rusçadan mı yoksa Tatarca aracılığıyla mı Çuvaşçaya geçtiğine karar vermek her zaman kolay değildir (1908: v). Bu nedenle Rusça kökenli sözcüklerin gösteriminde de çoğu kez sözcük, Tatarcada da bulunuyorsa oradaki biçiminde verilmesine karşın bunun Rusçadan Çuvaşçaya doğrudan mı yoksa Tatarcadan mı geçtiği belirtilmemiştir. Örneğin aşağıdaki görselde verilen “çavdar” anlamındaki *ıraş* sözcüğünün Rusça kökeni gösterilmekle birlikte Tatarcada bulunan *arış* biçimi de kaydedilmiştir.

ıraş, Szp. id. rozs | roggen [kas. *arâş*, or. *рогъвъ*].

(Paasonen, 1908:18).

Çuvaşçadaki Rusça kökenli kopyaların gösterimi; çoğunlukla yalnızca *or.* veya daha az sıklıkta *russ.* kısaltmalarıyla kaynak biçimin verilmesi şeklindedir. Örneğin aşağıdaki görselde verilen “karpuz” anlamındaki *arpus* sözcüğünün Rusçadaki kaynak biçimi verilmiş ancak anlamı farklı olmadığı için ayrıca belirtilmemiştir.

arBUS görög dinnye | wassermelone [or. *арбузъ*].

(Paasonen, 1908:6).

Ancak nadiren de olsa sözlükte, sözcüğün Rusçadaki anlamı da kaydedilmiştir. Örneğin aşağıdaki görselde verilen “cam; cam şişe” anlamında ve Rusça kökenli olarak verilen *kilençe* sözcüğünün kaynak dildeki biçimi ve anlamı da verilmiştir.

kəlen, bʒe üveg; üvegpalczk | glas; glasflasche, стекло; бутылка [or. *стекляница* glasgefäss].

(Paasonen, 1908: 63).

Buna karşın Arapça ve Farsça kökeni gösterirken kullanılan < işareti genellikle Rusça ödünçlemeleri gösterirken kullanılmamıştır. Bu işaretle yapılan gösterim, sözlükte çok az görülür. Aşağıdaki görselde verilen “fıçı, varil” anlamındaki *piçike*, *piçke* sözcükleri bu türden bir gösterimin benimsendiği örneklerdendir.

pi, bʒəqε, piʃkε, Szp. *piʃkε* hordó | fass, fässchen; vö. Гомб. [kazB. *mičkä, pičkä* < or. *бочка*].

(Paasonen, 1908:105).

Tıpkı Arapça veya Farsça kökenli sözcüklerin gösteriminde olduğu gibi Çuvaşçadaki Rusça ödünçlemelerden bazılarının da kaynak biçimi gösterilmemiş, sadece < işareti ve or. kısaltmasıyla Rusçadan geçtiği belirtilmiştir. Aşağıdaki görselde verilen “armonika” anlamındaki *karmani* sözcüğü bu türden örneklerdendir.

karmani Uçsebn. 66. гармоника (harmónika, hangszer | ein musikinstrument) [< or.].

(Paasonen, 1908:59).

Bazense aşağıdaki görseldeki gösterim tercih edilmiştir. Anlamı “at arabasındaki harman dövme aleti” biçiminde Rusça olarak verilen *kiçeke* sözcüğünün Rusça kökeni yalnızca or. kısaltmasıyla belirtilmiş, Rusçadaki kaynak biçim anlam içerisinde *кичига* olarak verildiğinden = işareti kullanılmıştır.

ki, bʒεGε = кичига у телеги [or.].

(Paasonen, 1908: 73).

Arapça-Farsça kökenli sözcüklerin gösteriminde olduğu gibi Çuvaşça sözcüğün kökeninin Rusça olarak kesin bir şekilde açıklanamadığı durumlarda yine “karşılaştırınız” anlamındaki vö. (<Macarca *vesd össze*) kısaltması veya şüpheli durumu ifade etmek için kullanılan ? işareti kullanılmıştır. Örneğin aşağıdaki görselde verilen “kedi” anlamındaki *kuşak* sözcüğünün Rusça *кошка* ile olan etimolojik ilişkisi vö. “karşılaştırınız” kısaltmasıyla verilmiştir.

kuʒak, Szp. id. *macska* | katze; vö. Гомб. [vö. or. *кошка*].

(Paasonen, 1908:78).

Aşağıdaki görselde ise “küçük turna balığı” anlamındaki *şükke* sözcüğünün ise köken olarak Ru. *щука* “turna balığı” sözcüğüyle ilgili görülmüş ancak Paasonen bu durumu şüpheli gördüğünden? işaretini kullanmıştır.

šükke kis csuka | kleiner hecht [? or. *ушка* hecht].

(Paasonen, 1908: 154).

Son olarak şunu eklemek gerekir ki sözlükte Çuvaşça sözcüğe karşılık Rusça biçimin verildiği durumlarda bu her zaman sözcüğün nihai kökeninin Rusça olduğu anlamına gelmemektedir. Örneğin aşağıdaki görselde verilen “pipo çubuğu; Çuvaşlara göre arsenik yapımında kullanılan bir bitki (kara çöpleme, karacaot?)” anlamındaki *çipik* sözcüğüne karşılık Tat., Osm., Alt. vd. *çibik* “çubuk” sözcüğü verilirken aynı zamanda sözcük, Rusçada da Çuvaşçadakiyle aynı anlamda bulunan *чубукъ* ile karşılaştırılmıştır. Rusça *чубук* sözcüğünün Türkçeden bir ödünçleme olduğu yapılan araştırmalarda ortaya konmuştur (bk. Fasmer, 1987: 376; Kırilov, 2004: 410). Ancak sözcüğün nihai kökeni Türkçe olsa bile sözcük Türk dillerinden Rusçaya, Rusçadan da Çuvaşçaya geçmiş olabilir. *Csuvas Szójegyzék*’te sözcüğün geçiş yönünü gösteren < işareti, Rusça örneklerde genellikle kullanılmadığından bu net değildir. Paasonen, Rusça biçimi burada belki de Türkçe bir kopya olarak göstermek için de vermiş olabilir. Sözcüğün, Çuvaşçaya Tatarcadan geçtiği sonraki yıllarda yapılan araştırmalarda ortaya konmuştur (bk. Poppe, 1927:164; Ahmet’yanov, 2015:464b).

тшăвăк pipaszár; valamely növény (fekete hunyor?), melyből a csuvasok véleménye szerint arsenikum készül | pfeitenrohr; eine pflanze (niesswurz?), von welcher der arsenik bereitet werden soll; vö. GOMB. *тшăвăк* [kaz. oszm. alt. etc. R. *čăbăk*: rute, dünner stock; *tütün čăbăčă* (oszm.) tabakspfeife, pfeifenrohr; vö. or. *чубукъ* id.].

(Paasonen, 1908: 185).

1.2.Ödünçleme Olmayan (Asıl Çuvaşça) Sözcüklerin Gösterimi

Paasonen, *Csuvas Szójegyzék*’te ödünçleme olmayan yani asıl Çuvaşça sözcükleri; yine alan gezilerinde kaydetmiş olduğu Kazan ve Mişer Tatarcası denklilere ek olarak diğer Türk dillerindeki denklileri de sıralayarak göstermiştir. Yani sözcüğün geldiği ana biçim gösterilmek yerine Türk dillerindeki denklileri sıralanır. Bunun sebebi Paasonen’in de ön sözde belirttiği üzere Çuvaşçaya sonradan nüfuz eden Tatarca etkisini ayırmadan sadece Çuvaşçanın Türkçe kökenli söz varlığını ortaya koymak istemesidir (bk. 1908: v). Örneğin aşağıdaki görselde Çuvaşça *janaç* “çene” sözcüğünün Tatarca için W. Radloff’un *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte I-IV* (1893-1911) adlı sözlüğüyle N. Ostroumov’un *Tatarsko-russkiy slovar*’ (1892) adlı sözlüklerinden tanıklanmış denkliği, ardından *misBug*. kısaltmasıyla Paasonen tarafından Samara vilâyeti, Bügülme kazasının batı tarafında oturan Mişer-Tatarlarının ağızından kaydedilmiş denkliği, son olarak ise yine Radloff’un adı geçen sözlüğünden tanıklanmış Kumanca, Çağatayca ve Osmanlıca denklileri verilmiştir.

janay áll | kinn [kazR., kazO. *əjäk*, misBug. *ijäk*, kom. csagR. *änäk*, oszmR. *änäk*].

(Paasonen, 1908:21).

Kök sözcüklerin kökenine işaret etmek için sözlükte bazen belirli kısaltmalar da kullanılmıştır. Örneğin aşağıdaki görselde anlamı *şirt-şart tu*-cümlesinde yani bir bağlam içinde “(ör. yanan odun) çatırdamak, çıtır çıtır etmek” olarak verilen *şirt-şart* ikilemesinin yansıma kökenli olduğu *onomat.* kısaltmasıyla belirtilmiştir. Aynı kısaltma türev sözcükler için de sözlükte kullanılmıştır.

širt-šart (onomat.): š.-š. *tu-* csattogni, pattogni (pl. az égő fa) | knallen, prasseln (z. b. von brennendem Holz).

(Paasonen, 1908: 152).

1.3. Türevlerin Gösterimi

Paasonen’in de ön sözde belirttiği üzere türev sözcükler, kök sözcükler altında sıralanmıştır (1908: v). Sözcük, ödünçleme de olsa asıl Çuvaşça da olsa türevler için aynı gösterim benimsenmiştir. Sözlükte kök sözcük, ana madde başı olarak verilirken bir türev olan sözcük alt madde başı olarak girintili bir biçimde verilir. Girintilenerek verilen bu türevler, kök sözcüğün yapım eki almış bir türevi veya kök sözcüğün de içinde bulunduğu birleşik bir sözcük olabilir. Böylece morfolojik bir çözümleme yapmak yerine kök sözcük ve onun türevlerinin girintili dizilimiyle köken gösterilir.

Aşağıdaki görselde görüldüğü üzere, *ayak* “yan, taraf” ana maddesinin alt maddesi yani türevi olan *ayak-pîrçi* “eğe, kaburga kemiği” sözcüğü kök sözcük olan *ayak*’ı içeren bir birleşik sözcük olarak girintilenerek verilmiştir.

ajak, Szp. id. oldal | seite, vö. Gomb.; *ajakra* messze | in der ferne; *ajakran* messziröl | aus der ferne; *ajakri* messze eső, távoli | entfernt.
ajak-pər, p̄zi oldalborda | rippe.

(Paasonen, 1908: 1)

Yine aşağıdaki görselde Arapça kökenli *ayıp* “ayıp, suç, kusur, hata” sözcüğünün türevleri olan *ayıpla* “ayıplamak”, *ayıplan-* “ayıplanmak” ve *ayıplı* “ayıplı, suçlu, kusurlu” sözcükleri kök sözcük olan *ayıp* altında girintilenerek verilmiştir. Bu yöntemle, sözcüklerin morfolojisini ayrıca çözümlemek yerine dizilimle türev biçimler olduğu gösterilerek kökenlerine işaret edilmiştir.

ajâp, Szp. id. hiba, véték | fehler, schuld [kazB. *ajâp*,
ajâb < ar.].
ajâpla- vádolni | anklagen.
ajâplan- vétkesnek találtatni | für schuldig erklärt werden,
 ОСТАТЬСЯ ВИНОВНЫМЪ.
ajâplâ hibás, vétkes | schuldig.

(Paasonen, 1908:1).

Buna ek olarak sözlükte, bazı türevlerin morfolojik çözümlemesi de çeşitli kısaltmalarla yapılabilir. Örneğin aşağıdaki görselde *anne* “anne” kök sözcüğünün altında girintili olarak verilen *annešî* türevinin *demin.* (<*deminutiv*) kısaltmasıyla *anne* sözcüğünün küçültme eki almış bir biçim olduğu da ayrıca belirtilmiştir.

ainε, Szp. id. anya | mutter; vö. *ani* [alt. tel. sor. lebR.
änä mutter, kirg. szag. kesR. *enä* id.].
ainεžə demin.

(Paasonen, 1908: 4).

Ancak Çuvaşçada türev bir sözcüğün etimolojisini tespit etmek her zaman bu kadar kolay değildir. Türev, geçirdiği morfofonolojik değişiklikler sebebiyle kökeni tahmin edilemeyecek kadar farklılaşmış olabilir. Bu nedenle Paasonen’in sözlüğünde benimsediği, çeşitli kısaltmalarla sözcüklerin morfolojilerini belirtme bu açıdan önem kazanmaktadır. Örneğin aşağıdaki görselde verilen *çakala*-eyleminin yapısında *frequ.* (<*frequentativ*) kısaltmasıyla sıklık eki *-kAlA-*’nın bulunduğu belirtilmektedir. Her ne kadar *çakala-*, *çav-* kökü altında girintilendiğinden bir türev olduğu ve *çav-* eylemiyle köken bakımından ilişkili olduğu anlaşılrsa da ayrıca *frequ.* kısaltmasıyla morfolojinin belirtilmesi de türevin çözümlenmesi açısından önemlidir.

tšav- ásni, vájni; tépdelni (pl. gyapjút) | graben, scharren,
 (aus)höhlen; zupfen (z. b. wolle); vö. GOMB. *tšav-*.
tšagala- frequ.

(Paasonen, 1908: 180).

Sözlükte kısaltmalar, maddeler arası atıfta bulunmayla da türevlerin kökenlerini göstermek için kullanılabilir. Örneğin aşağıdaki görselde Çuvaşça *aylîm* “çukur, ova, düzlük, vadi” sözcüğünün kökeni *ay* “alt, aşağı, aşağıda bulunan” ile ilişkili görülmüş bu nedenle vö. (<Macarca *vesd össze*) “karşılaştırınız” kısaltmasıyla *ay* maddesine gönderimde bulunulmuştur.

ajlâm mélyedés, völgy | niederung, thal; vö. *aj.*

(Paasonen, 1908: 1).

Sözlükte vö. kısaltması dışında türevin etimolojisini belirtmek için sıkça kullanılan bir diğer kısaltma, *l.* (<Macarca *lát*) “bakınız” kısaltmasıdır. Örneğin aşağıdaki ilk görselde bulunan *iltleken* bir türev olmasının yanı sıra sözlüksel bir birim olduğundan ayrı bir madde olarak verilmiş, bir sonraki görseldeyse *itle-*

maddesinin alt maddesi olarak yani onun bir türevi olarak verilmiş, bu nedenle *itle-* maddesine *l* kısaltmasıyla atıfta bulunarak gösterilmiştir.

ittlɛGɛn, l. *itle*.

(Paasonen, 1908: 16).

itle-, Szp. id. hallgatni, szót fogadni | horen, anhören; gehorchen [vö. kazR. *işot-*, kazB., kazO. *əşot-*].
ittlɛGɛn szófogadó, engedelmes | gehorsam.

(Paasonen, 1908: 18).

Sözlükte bazı birleşik sözcük türünden türevlerin kökenleri de yine göndermelerle birleşimin ilk ögesini oluşturan maddeye atıfta bulunarak açıklanmıştır. Örneğin aşağıdaki görselde verilen *harkam* maddesinde *har* maddesine atıfta bulunulmuş, daha sonra *har* maddesinin içinde *harkam* sözcüğü, *har+kam* biçiminde açıklanmıştır.

ɣarɣam, l. *ɣar*.

(Paasonen, 1908: 34).

ɣar: *ɣarbər* minden, mindenki | jeder, ein jeder; *ɣarɣam* (*ɣar+kam*) minden, mindenki | jeder, ein jeder [kazB. *är* jeder < per.; kazB. *är-bər*, kazSzp. *ɣär-bər*, misBug. *ɣär-bər*, *är-bər* ein jeder].

(Paasonen, 1908: 34).

Yukarıdaki gösterim, madde içerisinde verilebileceği gibi aşağıdaki iki görselden görüleceği gibi birleşimin ilk ögesini oluşturan sözcüğün maddesi altında alt madde başı olarak da verilebilir.

aptri Szp., *aptəri* Ucebn. l. *ad̄*.

(Paasonen, 1908: 5).

ad̄, Szp. id. esizma | stiefel; vö. Гомб. [kaz. *itək*].
aptri, Szp. *aptri*, Ucebn. 38. *aptəri* (*ad̄+ɣ̄əra*) ár | pfriemen, шило.

(Paasonen, 1908: 8).

Sözlükte kökeni şüpheli görülen türevler, ? işaretiyle gösterilmiştir. Örneğin aşağıdaki görselde *alsa* “tek parmaklı yün eldiven” sözcüğü, köken bakımından *al̄* “el” ile ilişkili görülerek onunla karşılaştırılmış, ancak bunun şüpheli olduğu ? işaretiyle belirtilmiştir.

alza ujjatlan gyarpjúkesztyú | wollener fausthandschuh, ва-
режка [vö. ? *al̄* kéz].

(Paasonen, 1908: 3).

Sonuç

Heikki Paasonen tarafından yayımlanan *Csuvas Szójegyzék* [Çuvaşça sözcük listesi] (1908), Paasonen’in Çuvaşlar arasındaki alan gezilerinin bir ürünü olan ve aynı zamanda dönemin diğer Çuvaşça yazılı kaynaklarıyla zenginleştirilmiş Çuvaşça bir sözlüktür. Madde başlarının çoğunlukla Macarca ve Almanca olarak karşılandığı bu sözlüğün hem Türkoloji hem de Altayistik için taşıdığı önem maddeler hâlinde şu şekilde özetlenebilir:

- Paasonen; *Csuvas Szójegyzék*’teki çoğu Çuvaşça malzemeyi alan gezilerinde bizzat derlemiştir. Bu nedenle sözlük Çuvaşçanın ağız bilimi açısından önem taşımaktadır.

- Alan derlemesinin bir ürünü olduğu için *Csuvas Szójegyzék*’te günümüzde belki de çoktan unutulmuş, başka sözlüklerde karşılaşmadığımız Çuvaşça sözcükler bulunmaktadır.

- *Csuvas Szójegyzék*’te sözcüklerin bağlamlarını göstermek, anlamlarını daha iyi tanımlamak gibi birçok sebeple verilen örnek cümle veya yapıların büyük bir kısmı da yine Paasonen’in alan gezilerinde derlediği bilmece, atasözü, türkü, büyü sözü, dua gibi folklor ürünleridir. Bu nedenle sözlük Çuvaş halk bilimi için de önem taşır.

- *Csuvas Szójegyzék*’te bazı sözcüklerin tanımları oldukça ayrıntılı verilir. Sözlükte bir yiyeceğin nasıl hazırlandığına veya düğün, cenaze gibi törenlerdeki ritüellerin nasıl gerçekleştiğine dair bilgiler karşımıza çıkabilmektedir. Bu da yine Çuvaş folkloruyla ilgili önemli ayrıntılı okuyucuya sunar.

- *Csuvas Szójegyzék*’te yalnızca Paasonen’in alan gezilerinde elde ettiği veri yer almaz. Paasonen, sözlüğünü o dönemin diğer basılı kaynaklarıyla da zenginleştirmiştir. Bu nedenle bir sözcüğün birden fazla varyantını sözlükten takip edebiliriz. Ayrıca söz konusu sözcüğün, ilgili kaynaklarda kaydedilen başka bir anlamı varsa bu da sözlüğe dahil edilmiştir. Bu nedenle sözcüklerin farklı anlamlarını da başarıyla sunmuştur.

Bunun yanında Paasonen, sözlüğünde etimolojik denemelerde de bulunmuştur ve bu açıdan sözlük kısmen etimolojik bir sözlük olarak da kullanılabilir. *Csuvas Szójegyzék*, 1950 yılında Türk Dil Kurumu tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Bu çeviride Paasonen’in etimolojilerine yalnızca tek bir maddede küçük bir çevirmen notu eklenmiştir. Ancak bu çeviride kısaltmaların eksik veya hatalı verilmesinden ya da alfabetik dizilimin değiştirilmesinden kaynaklanan pek çok dizgi hatası ve eksiklikler sözlüğün orijinalinde verilen etimolojilerin okura doğru bir biçimde sunulmasının önüne geçmektedir. Oysa Paasonen, *Csuvas Szójegyzék*’te dönemindeki kaynak azlığına rağmen sözcüklerin etimolojilerini oldukça doğru bir biçimde göstermiş, Çuvaşçanın söz varlığındaki ödünç sözcükleri de aynı başarıyla ortaya koymuştur. Bu doğrultuda bu yazıda, Paasonen’in *Csuvas Szójegyzék*’te sözcüklerin etimolojilerini gösterirken ne tür

yöntemler kullandığı ele alınmıştır. Paasonen'in *Csuvas Szójegyzék*'te sözcüklerinin etimolojilerini gösterirken kullandığı yöntemler şu şekilde özetlenebilir:

- Sözlükte Çuvaşçanın söz varlığındaki Fin-Ugor kökenli sözcükler, kapsam dışında bırakılmıştır. Bunun sebebi, Paasonen'in bu konu üzerine daha kapsamlı bir araştırma yapmak istemesidir. Fakat esasen bu durum bile sözcüklerin etimolojileri hakkında okuyucuya ipucu sunar. Eğer sözlükte bir sözcüğün etimolojisi hakkında hiçbir bilgi bulunmayan bir sözcükle karşı karşıyaysak bu o sözcüğün Fin-Ugorca kökenli olma ihtimalinin kuvvetli olduğunu gösterir.

- Sözlükte Çuvaşçanın söz varlığındaki Genel Türkçe (ki bunlar çoğunlukla Tatarca ve Başkurtça üzerinden Çuvaşçaya geçmiştir) ya da Genel Türkçe üzerinden Çuvaşçaya geçen Arapça, Farsça, Rusça ödünçlemeler özellikle işaretlenmemiştir. Paasonen, ön sözde bu durum hakkında bir sözcüğün Rusçadan Çuvaşçaya doğrudan mı yoksa Tatarca üzerinden mi geçtiğinin tespit edilmesinin her zaman kolay olmadığını belirtmiştir. Ancak araştırmacının yine alan gezilerinden elde ederek verdiği Mişer ve Kazan Tatarcası denklikler kendisinden sonraki araştırmacıların, Çuvaşçadaki Genel Türkçe ödünçlemelerle ilgili çalışmalarında birincil kaynak olmuştur.

- Eğer sözcük, Arapça veya Farsçadan ödünçlemeyse genellikle sözcüğün kaynak biçimi yani verici dildeki biçimi gösterilmekle birlikte çoğu kez diğer Türk dillerindeki biçimleri de verilmiştir. Ancak bazen sözcüğün verici dildeki biçimi gösterilmez. Sadece <ar. veya <per. biçiminde hangi dilden geçtiği gösterilir. Bazense < işareti kullanılmaksızın sözcükle ilişkili görülen Arapça veya Farsça biçimin verildiği görülür. Bu durum sözlükte az görülür. Bu nedenle dizgi hatası mı yoksa tercih mi olduğu belirsizdir. Eğer sözcüğün Arapça veya Farsça bir köke dayandığı bir ihtimale yani şüpheliyse çoğu kez ? işareti veya sözlükte "karşılaştırmız" anlamında kullanılan vö. kısaltmasıyla işaretlenir.

- Çuvaşçadaki Rusça kopyalar da sözlükte başarıyla gösterilmiştir. Çoğu kez ödünçleme sözcüğün, Rusçadaki biçiminin yanı sıra sözcük Tatarcada geçiyorsa bu da belirtilmiştir. Sözlükte Arapça ve Farsça ödünçlemelerde kullanılan < işareti, genellikle Rusça ödünçlemeleri gösterirken kullanılmamış, or. veya daha az sıklıkta da russ. kısaltmasıyla kaynak biçimin verildiği bir gösterim tercih edilmiştir. Nadiren de olsa Rusçadaki kaynak biçimin anlamı da kaydedilmiştir. Bazı durumlarda Çuvaşçadaki Rusça ödünçlemenin anlamı da Rusça olarak verildiyse sadece = işareti ve or. kısaltması kullanılmamıştır. Sözcüğün Rusça bir ödünçleme olup olmadığının kesin olmadığı durumlarda yine ? işareti veya vö. kısaltması kullanılmıştır. Ancak sözlükte Çuvaşça sözcüğe karşılık Rusça bir biçimin verilmesi, sözcüğün nihai kökeninin kesin olarak Rusça olduğunu göstermemektedir. Sözcük Türk dillerinden Rusçaya oradan da Çuvaşçaya geçmiş olabilir. Fakat *Csuvas Szójegyzék*'te sözcüğün geçiş yönünü gösteren < işareti genellikle kullanılmadığından Paasonen'in Rusça biçimi Türk

dillerinden bir kopya olarak mı yoksa Çuvaşça sözcüğün kaynağı olarak mı verdiği net değildir.

- Ödünçleme olmayan Çuvaşça sözcükler, sözlükte diğer Türk dillerindeki denklıklarının sıralanmasıyla gösterilmiştir. Bazen de çeşitli kısaltmalarla sözcüğün kökenine işaret edilmiştir.

- Türev sözcükler, sözlükte genellikle kök sözcüğün altında girintili olarak gösterilmiştir. Bazen buna ek olarak türevin morfolojisine işaret eden bir kısaltma kullanılmıştır. Yine çeşitli kısaltmalarla yapılan maddeler arası gönderimlerde sözlükte türev sözcüklerinin kökenlerini göstermek için sık kullanılan yöntemlerdendir.

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Vildan Çakmak (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

Kaynakça

Ahmet'yanov, Rifkat Gazizyanoviç (2015). *Etimologiçeskiy slovar' tatarskogo yazıka* (C II). Kazan: İzdatel'stvo Magarif-Vakit.

Aşmarin, Nikolay İvanoviç (1898). *Materialı dlya issledovaniya çuvaşskago yazıka*. Kazan: Tipolitografiya İmperatorskago Universiteta.

Aşmarin, Nikolay İvanoviç (1902). *Bolgarı i çuvaşı*. Kazan: Tipo Litografiya İmperatorskago Universiteta.

Budagov, Lazar Zaharoviç (1869-1871). *Sravnitel'nyy slovar' turetsko-tatarskih 'nareçiy, so vkyuçeniem 'upotrebitel' neyşih 'slov'arabskih' i persidskih' i s 'nerevodom' na ruskiy yazık'* (C I-II). Sankt Peterburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.

Fasmer, Max (1987). *Etimologiçeskiy slovar' russkogo yazıka* (C. III). Moskva: Progress.

Fedotov, Mihail Romanoviç (1990). *Çuvaşsko-mariyskiye yazıkoviye vzaimosvyazi*. Saranskiy: İzdatel'stvo Saratovskogo Universiteta.

Fedotov, Mihail Romanoviç (1996). *Etimologiçeskiy slovar' çuvaşskogo yazıka* (C I-II). Çeboksarı: Çuvaşskiy Gosudarstvennyy İnstitut Gumanitarnıh Nauk

Gombocz, Zoltán (1906). *Csuvas Szójegyzék. NyK, 35 (1-2), 1-23; 141-164.*

Grønbech, Vilhelm Peter (1902). *Forstudier Til Tyrkisk Lydhistorie*. København: Lehmann Og Stages Boghandel.

Krılov, Grigoriy Aleksandroviç (2005). *Etimologiçeskiy slovar' russkogo yazıka*. Sankt Peterburg: Poligrafuslugi.

Paasonen, Heikki (1908). *Csuvas Szójegyzék. NyK, 37, 38 melléklete*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Kiadása.

Paasonen, Heikki (1950). *Çuvaş Sözlüğü*. İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi.

Poppe, Nicholas (1927). Die türkischen Lehnwörter im Tschuwassischen. *Ural-Altäische Jahrbücher*, 7, s. 151-167.

Radloff, Wilhelm (1893-1911). *Versuch eines Wörterbuches der Türk Dialekte*. Sanktpeterburg: Prodaktsya u Komisionerov Imperatorskoy Akademii Nauk.

Räsänen, Martti (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae, 171. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Róna-Tas, András (1974). Einleitung. *Tschuwaschisches Wörterverzeichnis* (Hazırlayan: H. Paasonen; Eingeleitet: A. Róna-Tas). *Studia Uralo-Altaica*, 4. (s. 1x-7x). Szeged: Universitas Szegediensis de Attila József Nominata.

Yegorov, Vasilij Georgiyevič (1964). *Etimolojiçeskiy slovar' çuvaşskogo yazıka*. Çeboksarı: Çuvaşskoe Knijnoe İzdatel'stvo.

Zolotnitskiy, Nikolay İvanoviç (1875). *Kornevoy çuvaşsko-russkiy slovar', sravnenniy s yazıkami inareçiyami raznih narodov tyurksogo, finskago i drugih plemen'*. Kazan: Tipografiya İmperatorkago Universiteta

ХЕЙККИ ПААСОНЕН И ЭТИМОЛОГИЯ В CSUVAS SZÓJEGYZÉK

АННОТАЦИЯ

Чувашский словарь "Csuvas Szójegyzék", составленный выдающимся финским лингвистом Хейкки Паасоненом, стал важным элементом в изучении чувашского языка и тюркологии в целом. Его публикация, впервые состоявшаяся в 1907–1908 годах в научном журнале "Nyelvtudományi Közlemények", а затем отдельным изданием в 1908 году, сразу привлекла внимание исследователей. Материалы словаря основывались на данных, собранных Паасоненом во время полевых экспедиций, проведённых в начале XX века. Особый интерес для лингвиста представлял диалект анатри, который он изучал в северо-западной части района Бугурслан в Самарской губернии, а также в районе Спасска. Эти регионы предоставили богатый материал для анализа, а собранные данные стали основой для создания уникального словаря, сохранившего для науки множество лексических единиц, которые иначе могли бы быть забыты.

Словарь не только документирует чувашские слова, но и даёт представление об их значениях, вариантах и контекстах употребления. Паасонен перевёл большинство лексем на венгерский и немецкий языки, реже — на русский, что делало словарь доступным для широкой аудитории учёных, работающих в разных странах. Этот труд отличается глубоким вниманием к деталям: автор не ограничивался фиксированием значений слов, он также включал в словарь примеры из чувашского фольклора, таких как пословицы, загадки и сказки. Благодаря этому "Csuvas Szójegyzék" стал не только языковым, но и культурным источником, предоставляющим ценную информацию о менталитете и традициях чувашского народа.

Ещё одной важной чертой словаря является сохранение лексических единиц, которые могли бы быть утрачены в процессе языковой эволюции. Многие слова, зафиксированные Паасоненом, на сегодняшний день либо устарели, либо

полностью исчезли из повседневного использования. Таким образом, "Csuvas Szójegyzék" стал важным источником для диалектологических исследований и изучения истории чувашского языка. Паасонен также активно занимался этимологическими изысканиями, связывая чувашские слова с их аналогами в других тюркских языках, а также анализируя заимствования из арабского, персидского, русского и других языков. Он не только выявлял происхождение отдельных слов, но и пытался показать их связи с культурными и историческими процессами.

Несмотря на значительные успехи, работа Паасонена имела свои ограничения. Например, финно-угорские заимствования в чувашском языке остались вне рамок его исследований, что, вероятно, связано с отсутствием достаточных материалов и методик того времени. Однако это не умаляет научной ценности словаря, поскольку даже при ограниченных ресурсах Паасонену удалось провести детальный анализ, опираясь на существующие исследования, такие как четырёхтомный словарь Радлова "Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte" и труды Ашмарина.

Словарь также стал важным инструментом для дальнейших исследований. Например, в 1950 году он был переведён на турецкий язык по инициативе Турецкого языкового общества. Хотя перевод расширил доступ к материалам, он не был лишён недостатков. Ошибки в сокращениях, алфавитном порядке и интерпретации отдельных значений слов иногда затрудняли понимание оригинальных этимологических идей Паасонена. Тем не менее, его методы анализа, основанные на сравнительно-историческом подходе, остаются актуальными и сегодня. Современные учёные продолжают использовать этот словарь как важный инструмент для изучения чувашского языка и его связей с другими тюркскими и индоевропейскими языками.

Словарь Хейкки Паасонена представляет собой не просто сборник слов, но целую энциклопедию чувашской лексики, отражающую её богатство и разнообразие. Особое место в словаре занимают слова, связанные с народным творчеством, что позволяет изучать язык не изолированно, а в контексте культуры. Это делает его важным источником для фольклористики, этнографии и культурологии. Многие выражения и обороты, зафиксированные Паасоненом, представляют собой уникальный материал для анализа чувашского мировоззрения и традиций.

Таким образом, "Csuvas Szójegyzék" остаётся не только выдающимся памятником лексикографической работы, но и важным инструментом для сохранения чувашского культурного наследия. Его значение выходит за пределы лингвистики, охватывая такие области, как история, этнография и сравнительное языкознание. Словарь стал мостом между прошлым и настоящим, связывая поколения исследователей, которые продолжают черпать из него вдохновение и знания для дальнейших научных открытий.

Ключевые слова: Хейкки Паасонен, Чувашский словарь, словарь, этимология